

„...a szenvedés gyökerét kereste”^{**}

Gondolatok Csoóri Sándor XXI. századi esszéiből

„...a szenvedés gyökerét kereste / amikor azt mondta: a diktatúrát / a tiltásokat el lehetett ép lélekkel viselni / de ezt az elmúlt tizenöt évet... / az árulások csalódások hegyláncai alatt / össze lehet roskadni...” – olvasható Nagy Gáspár *Éjjel a megváltó hó* című versében, melynek mottója árulkodó: „Cs. S. betegágyánál”.

A vers megszületését magyarázza az életrajzi adat: 2005 végén Csoóri Sándor kórházba került. Állapota aggasztó volt. Barátaiktól elbúcsúzott – a halálra készült. Nagy Gáspár verse feltételezhetően 2006 januárjában születhetett – amolyan elköszönésként. A sors azonban logikusan nehezen követhető fordulatot vett. Egy év múlva a költemény szerzője már nem él, Csoóri Sándor pedig bő három hónap múlva – gyenge hangon, tétova mozdulatokkal bár – választási nagygyűlésen beszél százezres tömegnek. Döbbenetes fordulat: váratlan tragédia egyrészről, szinte misztikus természetű feltámadás másrészről. S esztendő múltán megszületik az idős író utolsó nagy közösségi kezdeményezése is: a *Márciusi levél*lel útjára indított Márciusi charta-mozgalom.

A pályatárs-barát sorai hűen fejezik ki Csoóri Sándor öregkori lelkiállapotát – a rendszerváltást követő évtizedek megpróbáltatásait, melyek természetesen nyomot hagytak a költő és az esszéíró művein. A *Nappali hold* miatti példátlan és félelmetes indulatú hadjárat személye ellen, csalódása és kiábrándulása a pártpolitikai szerepvállalásból, a Magyarok Világszövetségében történt önfelszámoló folyamat elindulása azok a legfőbb okok, amelyek az író a közvetlen közügyi cselekvéstől való visszahúzódásra kényszerítették. A XXI. században megjelent esszéiben immár a szabadság(meg)viselte alkotó ad számot világlátásáról: mit gondol személyes meghurcoltatásai, várakozásai be nem teljesülése, eszméinek mások általi erodálódása után irodalomról, költészetéről, nemzetről, politikai-közéleti cselekvésről, értelmiségi létezésről, az emberi élet értelméről. A személyes tragikum, az újjáéledő reménykedés, máskor a deprimáló reménytelenség, a közösségi érdekű tett ethosza vegyül hol kritikus, hol elégikus összegzésbe,

PAPP ENDRE (1967) kritikus, a *Hitel* főszerkesztője.

* Elhangzott a „Jóslás a te idődről” elnevezésű Csoóri Sándor-konferencián a Pesti Vigadóban 2017. február 6-án.

üzenetbe, hol ellenszegülésre bujtogató útkeresésbe. A vallomások, lírai betétekkel tűzdelt, a személyes múlt és a hozzá fűződő érzelmek kifejezésének tág teret adó, protestáló, küzdő, dacoló attitűdött előtérbe helyező írások mellett megjelennek az aforizmaszerű életigazságokat, szentenciákat metaforikus vagy metonimikus gondolattársítással általános bölceletté emelő rövid formák – ahogyan nevezi őket: forgácsok vagy kövek – is – immár kevésbé a cselekvő, mint inkább a szemlélődő nézőpontjából látatva az életet.

Csoóri Sándor az 1990 utáni közéletben való részvételét egyértelműen sikertelennek ítélte meg. Kettős életét, kentaur létét – azaz: fele részben szabad író, fele részben „megkötött életű fél-politikus” – terhesnek érezte, nehéz kényszernek. Nem alakítója volt a folyamatoknak, hanem elszenvedője, állítja. Akár az áldozat helyzetébe is beleképze magát, amikor ekképpen panaszkodik: „Ma [...] a rugalmas, küzdő függetlenségnek csak az emléke maradt meg az idegimben. Legtisztességesebb, ha kijelentem: engem az első körben kiűtött a »demokrácia«”¹ Ez utóbbi szót idézőjelbe teszi, jelezve, hogy az elnevezés pozitív jelentésű fogalmisága és a tapasztalt ténybeli megvalósulás között hiányérzet és csalódottság feszül. Több évtizedes reménykedését és bizakodását látta zátonyra futni. Politikai érdeklődését egészen 1952-ig, a padláslesöpprésék időszakáig vezeti vissza, mondván, ott kapta első sugalmazását a sorstól. Ekkor vált bizonyossággá számára, hogy az – miként fogalmaz – „apokaliptikus torzulások minden formája ellen” küzdenie kell. S ez az erkölcsileg megalapozott személyes ambíció végigkísérte életét – egészen a történelmi-társadalmi folyamatok közvetlen befolyásolási lehetőségének illúziójából való félig-meddig való kiábrándulásig. Nem volt teljes a remény feladása, hiszen még a reménytelenségben is talált reménykedni valót. „A magam által elrontott életért egyre emésztőbb lelkiismeret-furdalást érzek. Hasogató büntudatot”² – vallja be a *Forgácsok a földön* című kötetének a felütésében. Az önvád a közélet porondjára merészkedő önképre vonatkozik, a sikertelen vállalkozásra. A politika viharába keveredett, a nyers érdekek között eszméssel boldogulni kívánó értelmiségi szerepével való szembesülésben kegyetlen önmagával szemben: „A szabadság hagyományos, filozófiai és társadalmi kérdéseivel ilyen viszonyok között csak a lemaradók vitatkozhatnak. Akiket, időn túl, csupán a nevetségesség tart életben”³ – rajzolja meg saját torzképét is.

„Elegem van a közszereplésből”⁴ – jelenti ki határozottan Csoóri. Az elhatárolást és a visszatekintést már az eredeti természetéhez – a nomád értelmiségi léthez, ahogyan magát szívesen látta – visszatalálni akaró író teszi. Közéleti alakját immár eltávolítja magától, kívülről, távolról szemléli. Sikertelenségének magyarázatát naivitásában, a politikai szereptől való alkati idegenségével és tehetetlenségével, no és környezete ellenérdekeltségével, aknamunkájával, ártó szándékaival magyarázza. A szellemhez, a cselekvést ösztönző ihletforráshoz kíván visszatalálni – amit a politikában hiába keresett. „Micsoda világ az, amelyben az embernek újra meg újra meg kell buknia ahhoz, hogy tisztán tarthassa becsületét!”⁵ – sóhajt fel fájdalmasan, megtisztítva maga számára ekképpen

a bíráló kiinduló terét. Azaz: a kudarcok ellenére erkölcsi tartását sértetlennek tartja.

A szenvedés gyökerét kereste, olvastuk az idézetet Nagy Gáspártól. Nos, Csoóri meg is találta azt! A 2001-től sorban megjelenő esszéköteteiben – a nem teljes sorrend: *Forgácsok a földön*, 2001; *Elveszett utak*, 2003; *Tizenhét kő a parton*, 2007 – összefüggő értelemegezzé rendezi a maga számára korának kulturális-társadalmi-politikai viszonyait. Magyarázatokot talál a hazai rendszerváltozás nem várt eredményére, a társadalmi súlyú értelmiségi cselekvés ellehetetlenülésére, az irodalom korábban nem tapasztalt tekintélyvesztésére s a személyes tervek be nem teljesülésére. Konklúziója a 2007-ben megjelent *Márciusi levélben* kap le-tisztult formát. Az értelmiségiekhez és művészekhez címzett üzenet erős megfogalmazást ad: „elárultuk az értelmet”. A megvalósult demokráciát a diktatúrában gyökerezőnek látja, mivel nem volt erkölcsi számonkérés, tisztázás – az erkölcsi és szellemi megújulás hiányából ered az új rendszer minden züllöttsége és képmutatása. Ez az eredendő bűne. Megoldásként az elégtelennek érzett, hivatalosan demokratikusnak nevezett magyar politikai és szellemi állapotok felülvizsgálatára hív fel, melynek eszközeként egy szellemi és erkölcsi felsőház megalapításának igényét jelenti be. Az utolsó mondatba minden élettapasztalatát belesűriti: „Egy nemzet boldogsága inkább függ az emberek jellemétől, mint a kormányzás formájától.”⁶

Ebben a zárótételben a nemzet boldogsága a cél, melynek elengedhetetlen feltétele az emberi tartás, a jellem. A közéleti cselekvés értelme a nemzet megteremtése és boldogulásának segítése. A jellem Csoórinál az eszmények – ezek: az Igazság érvényesítése, a Jó tudása és a Szép felismerésének képessége – megvalósítása iránti személyes elkötelezettséget jelenti. Az eszmények a kulturális és szellemi hagyományból származnak, s érvényre juttatásuk a nemzeti erkölcsi hitvallás érdekében történik. Ahogyan fejtegeti: „minden népnek, nemzetnek szüksége van olyan törvényre, mely a lelke legmélyére húzódik le, és szinte mitológikus erővel onnan irányítja életre sorsdöntő pillanataiban”.⁷ A hagyományt rendezőelvnek fogja fel. Csoóri úgy gondolja, egy nemzetet lelkileg és szellemileg is kormányozni kell, s ehhez nagy jellemek sugárzása szükségeltetik. „Azok válhatnak csak történelmi személyiséggé, akikben a mesterségesen elfojtott katarzisok erős jellemmé alakulnak át”⁸ – definiálja a maga módján a kívánatos vezetői magatartást a jellem mibenlétére is rávezetve. Példaembereket is állít történelmükből: így Zrínyi Miklóst, akiről, figyelem!, azt tartja fontosnak kiemelni, hogy nem választotta senki, „ő maga választotta magát”, s akár remény nélkül is a lehetetlennek való nekifeszülés alakja. Vagy követendő lehet Mátyás király, akinek a legbelsőbb ösztöne szerint kellett cselekednie. Az etnikai közösség lelki-tudati mélyvilágából ered tehát a vezetés képessége. Sokkal inkább örökölt rátermettség ez, mint megtanulható mesterség. Talán azt is megengedi ez az érvelés, hogy a szakralitást sem tarthatjuk lehetetlennek a kiválasztottsággal összefüggésbe hozni. Ideálképét így önti szavakba a tekintély és a tradíció melletti lándzsatörés: „egy ezeréves nemzet saját életstílusának az érvényesíté-

se minden téren: a politikában, a kultúrában, az építkezésben, az életvitelben, a nevelésben”.⁹ Ez a jól ismert harmadik út vagy saját karakterű fejlődés és kiteljesedés eszméje. Az író a harmadik utat a bartóki kulturális modell politikai megfelelőjének tartja.

A múltnak ebben az összefüggésben előíró és közvetítő szerepe van. Determináló hatalma viszont nincs. Nem köti gúzsba a jelent, hanem orientál. Az igazság, az erkölcs és a szépség mibenléte nem alku tárgya. „...az igazság sose lehet egyszerű látvány, lecsupaszított végeredmény, hanem csak egy szuverén kialakuló folyamat összegzése”¹⁰ – figyelmeztet az író. A demokráciát kell a szüntelen történésként felfogható minőségelvhez hozzáigazítani, és nem fordítva. Csoóri Sándor ugyanis a meggyőződésesen vállalt és vallott értéktudatát próbálta a demokratikus viszonyok között is érvényesíteni. Vallja, hogy nemzet és demokrácia viszonyában érződnie kell a „természetes erkölcsi hierarchiának”. A fontossági sorrend egyértelmű: előbb következik a nemzetépítés és az erkölcsi konszenzus, utána a többpártrendszer és a parlamenti demokrácia.

Miért a nemzet a cselekvés értelme?

Mert az író által vallott értékekre épül, azokból létrejött alkotás. Nélkülözhetetlen: nincs alternatívája. A nemzet nála nem csupán történelmi kategória, állameszmény vagy az állampolgári jogegyenlőség metaforája – lényegesen több annál. Kulturális, egzisztenciális otthon és morális imperatívusz, illetve szellemi távlat, az öntapasztalás és önértés magától értetődő dimenziója. A természetes létezés megnevezője. A nemzet önálló egyéniség, fölismerhető, azonosítható sajátosságokkal bír. Lelke is csak egy lehet: „amiből stílusa, eredetisége származik, csakis egyetlen tűzmagból sistereghet elő”.¹¹ A közös érzület, az egység képzetének megtestesítője. Az egységnek, amely a világ értelmességét szavatolja. Csoóri Sándor számára a létezésnek racionálisnak és rendszerbe foglalhatónak kell lennie. A diktatúra elleni küzdelmét is az irracionalitás egyértelműsége tette lehetővé – véli. „Küzdeni ugyanis csak olyan hatalom, olyan erő és akarat ellen lehet, amely zárt és egész. Amely nem töredékes”¹² – veti papírra talán meghökkentőnek is hatható megállapítását. A demokrácia rendszere azért is ambivalens számára, mert töredékes, nem hordozza a logikus értelmezhetőség koherenciáját. Részlegesen jó és részlegesen rossz. Kompromisszumok, részmegoldások, ideiglenes alkuk jellemzik, viszont nincsenek benne nagy kérdések, elveszik benne az emberi nagyság, a gondolati nagyszerűség. Emberi tömegesedéshez, elszürküléshez, felcserélhetőséghez vezet. Vagyis hiába hozza magával a választás és a cselekvés viszonylagos szabadságát, ha az emberi minőséget, képzelőerőt és a magasba látás képességét elsorvasztja.

A demokrácia és a nemzet viszonya rendezetlen, és kapcsolati hiányokat mutat. Ekképpen ír erről: „A nemzet tagjait sosem a haszon, hanem bizonyos, hosszú időn át kiérlelt mitológiák kötik össze. A haszon megosztó, a nemzet viszont, mivel inkább érzelmi viszony, mint érdekviszony, egyesíteni akar. Valószínű, hogy sokaknak ezért jelent gondot a nemzet és a demokrácia sürgető összehangolása.”¹³ A demokráciát be kellene oltani a nemzet minőségelvével,

hogy az emberi élet megkaphassa az őt megillető méltóságát – erre próbálja rávezetni olvasóit Csoóri Sándor. A mellérendelés és mennyiség érvényesülésének gyakorlatát ötvözni kellene a szellemi és erkölcsi vertikummal.

Ebben az ítéletalkotásban a politika világa a felszín. A bíráló szerzőjének beszámolója szerint a politika egyre nemtelenebb eszköz lett. „A demokrácia sok helyen: jóváhagyott rablás”¹⁴ – állítja. A demokrácia már nem eszmény, hanem ambivalens valóság: „egyszerre növeli szabadságunkat, önbecsülésünket, ugyanakkor veszedelmesen bomlasztja a már amúgy is széttrancsírozott nemzetet”.¹⁵ A megromlott, naponta omladozó szabadság idénye, a szörnyű eltömegesedés állapota köszöntött be. Alapvetően csak egyféle demokrácia van – veszi át Henri Raczymow francia esszéista véleményét –: a piac demokráciája. Az érdekharc szabadon engedésének legszomorúbb morális következménye, hogy a magyar társadalom mozgósító ereje a gyűlölet lett. „Magyarországon nem elnyomják az embert, hanem – többszörös áttétellel – félrevezetik”¹⁶ – tudjuk meg Csoóri fejtegetéséből. Tudatosan megromlották az emberek erkölcsét. A Magyarok Világszövetségének nagy romlását kritikusan és önkritikusan is látja: „a kisserűség bátor hősei voltunk, a kishatalmi torzsalkodások ügyes mesterei, ahelyett, hogy képességeinkkel ráhangolódtunk volna a kor alapvető nagy kérdéseire”.¹⁷

Elemzése olykor már a próféták hangján szólal meg. Csoóri Sándor XXI. századi Jónásként szól a hanyatló, értékvesztő, a halál diadalmát elősegítő civilizációnk ellen. „A hitványulás, a romlás mindent megérintett, amit a természet formált és őrzött eddig.”¹⁸ Kortársait inti: „elfeledkeztünk az irodalom, a kultúra, a hagyományaink becsületes szolgálatáról”.¹⁹ „Züllesztő korunkban a legnagyobb bűn felületesnek lenni.”²⁰ „Még sosem farsangolt ilyen sekélyes, zürzavaros csorda szellem körülöttünk, mint korunkban”²¹ – fokozza tovább a kórképet. Az életet a telítettség, a túltengés, a burjánzás, a tömegesedés jellemzi. „Régen a többlet a fényűzés irányába röpítette az életet, ma a megsemmisülés irányába röpíti.”²² Öngyilkos civilizációban élünk, melyet egyetemes tudathasadás jellemez, mely minden megvalósulást azonnal érvénytelenít. Újfajta abszurditás terjedt el a glóbuszon, amely elfogadja a létezés irracionalitását. Eltorzult a lélek és az érzelmek autonómiája. Sorshiányban szenved az ember, a súlytalanság korában tanácstalanul tévelyeg. A kultúra díszletté, cifra ornamentikává fokozódott le. Éránk a felszínesség, a felületes látványosságok világa. A „kiherélt tudás századáról” beszél, ahol az ember egyre zavarodottabb és kiszolgáltatottabb. A virtualitás és a viszonylagosság összezavarta valóságfelismerő képességét. „Ha régen szabadsághiányban szenvedtünk – érvel –, ma valóságghiányban szenvedünk folyamatosan.”²³ Általános életérzéssé vált a kiüresedés.

Íme a korántsem teljes lajstrom. Mi tagadás: földbe döngöli a szembesülőt a sílányulás sziklasúlya! Valóban ennyire drámai volna a helyzetünk?

Tapintható, hogy Csoóri egymástól elválasztva kezeli a többségi népakaraton nyugvó politikai berendezkedést, a jogegyenlőséget, az általános polgári szabadságjogokat, illetve a kulturális azonosságtudatot, a közös nemzeti emlékezetet és szokásrendet, az emocionális összetartozás élményét. Nála utóbbinak

elsőbbsege van az elsővel szemben, aminek méltatására nem is veszteget sok szót. Azért, mert az emberi egzisztencia értelmét, a transzcendens irányulást inkább a lelki-szellemi dimenziókban véli megtalálni. A fogyasztói társadalmat – minden kényelme és magát vonzóinak láttató, mutatványos arculata ellenére – az emberi küldetés potenciáljához képest szegényesnek, alkalmatlannak érzi, olyan kényszernek, amely nem lehet eszményi. A spiritualitásnak fölénye van a társadalmisággal szemben. A szellem és lélek dolgai előrébb valók, mint a földi pörök. „Valamilyen elfogadható egyensúly megteremtése fontosabb a társadalmi igazságoknál és az egyenlőség romantikus eszméjénél”²⁴ – tisztázza ez irányú alapállását.

Az általánosítás mellett persze saját házunk táján is nagy port kavarva sepreget az esszéista. Hiszen a Nyugatot sorvasztó nihilizmus nálunk is eluralkodott. Amit az ország közvéleménye haladásnak, sikernek tartott – a nyugati demokratikus világhoz való illeszkedést és hasonulást –, azt ő válságként éli meg. Hosszan sorolható volna az általa felemlített adóságlisánk és hibajegyzékünk. De most csak röviden említek néhány szimptomát. Nekünk, magyaroknak nincsenek meghatározó személyiségeink és gondolataink, 1956 óta kivesszett belőlünk a nemzet erőforrása, a közös ihlet. Nálunk a felejtés nemzeti vonás, melyhez hűségesen tapad a közöny, annyira, hogy az emlékezés már-már forradalmi tett mifelénk. Hiányzik ezen a tájon a spiritualitás és a korszerű, távlatos gondolkodás. A demokráciával a nemzeti megosztottság erősödött, a politika uralmával egyoldalúvá vált a közélet, a magyar értelmiség szétszakította önmagát, ellenséges táborait már csak a nyelv közös használata tartja laza kapcsolatban.

Csoóri Sándor gondolatvilágában a magyar irodalomnak kiemelt jelentősége van. Mindenekelőtt azért, mert a magyar irodalom története összeforrt a magyar nemzet történelmével, egyik sem képzelhető el a másik nélkül. Magyarország sorsa úgy alakult, hogy „hazát és nemzetet megőrizni csakis a szellem világában lehetett”.²⁵ S ennek a küldetésnek elsődlegesen az irodalom felelt meg. Históriai múltunkban „politizáló és nemzeti létünket újra és újra értelmező” literatúránk mindig volt. A magyar irodalom alkotói stílusát ennek megfelelően a legegyértelműbben a sorsértelmezés jellemezte. Az író felfogásában szépíróink történelmi fontossággal bírnak: „a magyar irodalom századok óta a küzdelem, a haláltusa, a vakmerő remények irodalma, az égre tekintés és az égre kiáltás, hisz ennek az irodalomnak a születése teljesen egybeesik a nagy magyar romlás kezdetével”.²⁶ Eredetéből kifolyólag szinte természetes parancsnak engedett egészen 1990-ig: „az igazi irodalom mindig ellenállás, mindig összeesküvés a kor botrányai, bűnei, kicsinyessége ellen”.²⁷

Ám a demokratikus világ beköszöntével valami lényegi megváltozott! Meghökkenítő paradoxonra hívja fel a figyelmet az esszéik fogalmazója: soha ennyi író nem élt még Magyarországon, ugyanakkor az irodalom még sosem szorult ennyire partvonalon túlra. A függetlenség dacára elveszett az öntudat és az önértzet. A mennyiség elve uralkodott el, könyvek garmadája jelenik meg évente,

burjánzik az intézményrendszer, ám a közösségi erejű gondolat hiányzik. Az irodalom elveszítette szellemi hatalmát. Az író a semmi hadifoglyává vált, mintha elfelejtette volna, hogy korábban az emberi szellem képviselője volt. Mintha elmaradna korától, ezért nem is tud érvényes és érdekes válaszokat találni a jelen kríziseire. Állapota visszatükrözi az általános állapotokat. „A magyar szellemi élet, sajnos, már rég nincs ihletett állapotban”²⁸ – vádol Csoóri. Történelmi feladatuknak és szellemi természetüknek való megfelelést kéri számon kortársain. Ugyanis ebből a két dologból nem engedhet, aki betűvetőnek állt. Szikáran fogalmaz: „Ahol van irodalmi élet, telített, feszült irodalmi élet, ott a politika nem előzheti meg se jobbról, se balról az erkölcsi szükségszerűséget.”²⁹ Az írónak akkor is dolgoznia kell, ha nincs olvasója, „Írjon a többi írónak vagy magának, mert élet és halál kérdésében az emberi szellem nem teheti le még esendő fegyvereit sem.”³⁰

1990, a demokratikus fordulat éve Magyarországon Csoóri Sándor számára kulturális és szellemtörténeti fordulópont, pontosabban töréspontot. Negatív értelemben. Eszményeinek háttérbe szorulását, elvesztését látja a világból. A létezés lefokozódását. Tornai József kategóriáját veszi át, amikor arról értekezik, hogy eltűnt közülünk a komplex ember, akiben harmóniában élt a test a lélekkel és a szellemmel. Elveszett életünk egyensúlya. A technikai kiteljesedés elsorvasztotta az ember spiritualitását. Csódban látja az emberi szellemet és erkölcsiséget. A lemásolt nyugati demokráciák a magasrendű középszer rendjét hozták el. Az érdek irányítja mindennapjainkat. Az irodalom egzisztenciális kudarca ennek a generális krízisegyüttesnek a szimptomája. „S a költészet nélküli jövő pedig a nyelv halálát jelentené. A nyelv halála pedig az igazság halálát, a másik emberét, akivel szót kéne állandóan váltanunk.”³¹

De mi lehet a megoldás?

Csoóri Sándor természetesen – hiszen több évtizedes történelmi tréningben volt része – talált válaszokat a felsorakoztatott nyugtalanító kérdésekre és megoldásokat a sokasodó gondokra.

Ady nyomán tűzi ki eszmei programját: Magyarországon újra kell álmodni mindent. Célunk nem is lehetne más, mint hogy nemzeti közösségként „a lét középpontjába” igyekezzünk. S mivel egy nemzet kultúráját és erkölcsét alkotásnak tartja, részt kell vennünk az egész nemzet emlékezetének, életakarátának az újrateremtésében. Egy erőteljes központi akarat által irányított, önmagát megújító közösségre van szükség. E társaságnak pedig nagy ügyek megvalósításának eszméjére, hiszen csak ezáltal jöhet létre a kívánatos egység. Az egység, amely ebben az eszmevilágban létszükséglet. Az egység támaszthat csak azonosságot, s ez a személyes önrendelkezés záloga is. Ahogyan Csoóri írja: „Hiszen, aki senkivel és semmivel nem tud azonosulni, hogyan is tudhatja önmagával?”³²

Az írónál összetartó érték-közösséget szuverén egyének teremtenek, akik felismerték személyiségük alaprétegeinek, illetve egész életük közösségi feltételrendszerét. Tanácsa az embernek: „Nem maradt más hátra, mint hogy a bel-

ső utakon induljon tovább, és ott próbáljon új végtelenséget keresni magának.”³³ A végtelenség közkeletű neve szellem és erkölcs. Hordozója korokon át pedig a műveltség, amely egy nép eredendő tehetségét fejezi ki. Hatalma óriási: „a kultúrának mindig van mércéje ahhoz: mi egy közösség életében az erkölcsi jó és rossz, mi az egészség és betegség, mi az, ami még a beszennyezett, közös életet is meg tudja fordítani”.³⁴ S mi a műveltség? Nos, látomása szerint „az emberiség nagy műveiből és tetteiből felénk áradó lelki varázs”.³⁵

Összegzésként mi mondható Csoóri Sándor kései esszéiről, melyeknek ennek az előadásban csak egy részét érintettem, és nem is követtem végig az életművet? Beszélhetünk arról, hogy az író – bár néhány kivételtől eltekintve nem reagál közvetlenül az ezredforduló posztmodern teóriáira s az éra nagy gondolati rendszereket elutasító filozófiájára – mégis pontosan érti a korábban soha nem látott mértékben felgyorsult világa lényegét. Beilleszthetők az új évezredben született könyvei a kor válságirodalmába is akár. Ám ezek az írások nem filozófiai vagy államelméleti, esetleg művelődéstörténeti munkák, hanem irodalmi esszék. Ahol a rigorózusabbak talán terminológiai pontosságot várnának, ott, meglehet, ékesen szóló lírát találnak. Szigorú definíció helyett képes láttatást, ötletes metaforát. A kulturális nemzetfelfogás karakteres, egyéni színeket magán viselő megszólaltatásai ezek a dolgozatok. Egy a közössége sorsa iránt utolsó leheletéig elkötelezett magyar író utolsó nagy, a lehetetlennel dacoló gesztusát is felfedezhetjük abban, hogy 77 évesen mozgalmat próbált indítani a létezés megváltoztatásáért – ha a profán világgal szemben tehetetlennek érzi is magát. A létezés nála ugyanis elválik az ihletetlen hétköznapi valóságtól. Az emberi nagyság és a jellem felmutatásával a szabadság mellett tesz hitet. Azt bizonygatja, hogy végső soron senki sem rabja saját körülményeinek, mindenki önmagáért felelős. Világának megteremtésében, melyben létének értelmét keresi, mindenkinek feladata van, mert nem fogadhatja el szolgáltaian a számára mások által felkínált lehetőségeket.

Ha valaki az írói láttatást túl feketének vélné, annak engesztelésül van még egy Csoóri Sándor-idézetem: „Ha egy költő nemet mond a világra – egyúttal igent is mond rá, »magasabb szinten«.”³⁶

JEGYZETEK

- 1 Csoóri Sándor: *Forgácsok a földön*, III. In *Forgácsok a földön*. Budapest, 2001, Széphalom Könyvműhely, 18.
- 2 Csoóri Sándor: *Forgácsok a földön*, I. In *Forgácsok a földön*, i. m. 7.
- 3 Csoóri Sándor: *Forgácsok a földön*, I. In *Forgácsok a földön*, i. m. 9.
- 4 Csoóri Sándor: *Megkettőzött kárhozatban*. In *Forgácsok a földön*, i. m. 141.
- 5 Csoóri Sándor: *Egy nap törmeléke*. In *Elveszett utak*. Budapest, 2003, Nap Kiadó, 9.
- 6 Csoóri Sándor: *Márciusi levél*. In *Tizenhét kő a parton*. Budapest, 2007, Nap Kiadó, 373.
- 7 Csoóri Sándor: *A kőtáblák ereje*. In *Forgácsok a földön*, i. m. 173.
- 8 Csoóri Sándor: *Futamok*. In *Elveszett utak*, i. m. 21.
- 9 Csoóri Sándor: *Szárszó ma újra kérdez*. In *Elveszett utak*, i. m. 62.

- 10 Csoóri Sándor: Forgácsok a földön, IV. In *Forgácsok a földön*, i. m. 24.
- 11 Csoóri Sándor: Forgácsok a földön, IV. In *Forgácsok a földön*, i. m. 25.
- 12 Csoóri Sándor: Forgácsok a földön, XVI. In *Forgácsok a földön*, i. m. 74.
- 13 Csoóri Sándor: Forgácsok a földön, III. In *Forgácsok a földön*, i. m. 19.
- 14 Csoóri Sándor: Forgácsok a földön, III. In *Forgácsok a földön*, i. m. 16.
- 15 Csoóri Sándor: Győztünk!!! Győztünk??? In *Forgácsok a földön*, i. m. 178.
- 16 Csoóri Sándor: Forgácsok a földön, XI. In *Forgácsok a földön*, i. m. 53.
- 17 Csoóri Sándor: Új Világszövetség? In *Forgácsok a földön*, i. m. 163.
- 18 Csoóri Sándor: Forgácsok a földön, XIII. In *Forgácsok a földön*, i. m. 60.
- 19 Csoóri Sándor: Bűnbak és lángész. In *Forgácsok a földön*, i. m. 199.
- 20 Csoóri Sándor: Farkas Ferenc márványköve. In *Elveszett utak*, i. m. 235.
- 21 Csoóri Sándor: Forgácsok a földön, XII. In *Tizenhét kő a parton*, i. m. 57.
- 22 Csoóri Sándor: Ember és költészet. In *Tizenhét kő a parton*, i. m. 58.
- 23 Csoóri Sándor: Egy Hitel-est bevezetője. In *Elveszett utak*, i. m. 125.
- 24 Csoóri Sándor: Forgácsok a földön, I. In *Forgácsok a földön*, i. m. 11.
- 25 Csoóri Sándor: Fölébredhet-e az író? In *Tizenhét kő a parton*, i. m. 153.
- 26 Csoóri Sándor: Az ötödik fal. In *Forgácsok a földön*, i. m. 239.
- 27 Csoóri Sándor: Egy Hitel-est bevezetője. In *Elveszett utak*, i. m. 122.
- 28 Csoóri Sándor: Forgácsok a földön, VIII. In *Forgácsok a földön*, i. m. 43.
- 29 Csoóri Sándor: Légiveszély. In *Elveszett utak*, i. m. 282.
- 30 Csoóri Sándor: Forgácsok a földön, VIII. In *Forgácsok a földön*, i. m. 43.
- 31 Csoóri Sándor: Lehet-e Holt-tengeri a költészet? In *Tizenhét kő a parton*, i. m. 81.
- 32 Csoóri Sándor: Forgácsok a földön, I. In *Forgácsok a földön*, i. m. 9.
- 33 Csoóri Sándor: Futamok. In *Elveszett utak*, i. m. 20.
- 34 Csoóri Sándor: Szárszó ma újra kérdez. In *Elveszett utak*, i. m. 73.
- 35 Csoóri Sándor: Szárszó ma újra kérdez. In *Elveszett utak*, i. m. 71.
- 36 Csoóri Sándor: Tizenkét kő a parton. In *Tizenhét kő a parton*, i. m. 338.

